

Zasztowt, Leszek

Nielegalne szkoły w Wileńskim Okręgu Naukowym w latach siedemdziesiątych XIX w.

Rozprawy z Dziejów Oświaty 37, 119-143

1996

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

LESZEK ZASZTOWT

NIELEGALNE SZKOŁY W WILEŃSKIM OKRĘGU NAUKOWYM W LATACH SIEDEMDZIESIĄTYCH XIX W.

Lata siedemdziesiąte XIX stulecia były okresem uspokojenia sytuacji społecznej i politycznej w guberniach zachodnich imperium rosyjskiego. Minał już czas najostrzejszych represji po powstaniu styczniowym 1863 r. Litwa i Białoruś wydawały się być pogrążone w stanie uśpienia. Mając w pamięci niedawne krwawe wydarzenia, mieszkańcy byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego — w obawie przed kolejnymi represjami — nie podejmowali jakichkolwiek działań mogących poddać w wątpliwość ich prawomyślność względem rządu carskiego, w tym zwłaszcza działań politycznych. Prawie w każdej rodzinie znajdował się ktoś, kto poniósł konsekwencje udziału w powstaniu. Wielu znajdowało się wciąż na zesłaniu w centralnej Rosji i na Syberii. A jednak w okresie tego swoistego marazmu społecznego, gdy koncentrowano się na sprawach „prywatnych”, z których główną troską ziemiaństwa było utrzymanie tzw. polskiego stanu posiadania, a więc nie dopuszczenie do utraty majątków, na samym dole drabiny społecznej rozpoczęto działania zmierzające do przeciwstawienia się rusyfikacji, a także promujące edukację z zakazanych językach narodowych. Zważywszy stopień rozwoju struktur społecznych, postępujące procesy narodotwórcze, a także poziom świadomości ówczesnych mieszkańców Litwy historycznej, zakres tych działań był bardzo szeroki, zaś konsekwencje wykraczały znacznie poza kwestie edukacji.

Celem niniejszego tekstu jest wykazanie, wbrew opiniom ugruntowanym między innymi przez Aleksandra Brücknera (zwłaszcza w trzecim tomie *Dziejów kultury polskiej*), że społeczeństwo Litwy historycznej — ściślej zaś ta jego część, która w interesującym nas okresie określała się jako Polacy — mimo niesprzyjających warunków politycznych podjęła działania zmierzające do utrzymania zakresu oddziaływania kultury polskiej. Okres popowstaniowy na ziemiach litewsko-ruskich (począwszy od lat siedemdziesiątych XIX w.) nie był więc, z polskiego punktu widzenia, czasem stagnacji. Przeciwnie, podobnie jak to miało miejsce w Królestwie Polskim, był okresem znacznych postępów pozytywistycznej pracy u podstaw. Różnice pomiędzy sytuacją w Królestwie a sytuacją w ówczesnych guberniach zachodnich imperium rosyjskiego były znaczne. Wiele

osób, zaangażowanych w nielegalną działalność oświatową na dawnych kresach Rzeczypospolitej, pochodziło ze stanu chłopskiego. Aktywność przedstawicieli innych stanów w dziedzinie organizacji nielegalnych szkół w latach siedemdziesiątych XIX stulecia (zwłaszcza szlacheckich posesjonatów i stanu duchownego) była mniejsza niż w okresie międzypowstaniowym. Podważało to w istotny sposób, powszechnie panujący dotąd wśród administracji carskiej, pogląd jakoby za utrzymanie „polskiego charakteru” ziem litewsko-ruskich odpowiedzialne były wyłącznie polskie warstwy uprzywilejowane zamieszkujące na tych obszarach. Uczestnictwo chłopów w tworzeniu nielegalnych szkół rozszerzało społeczny zakres nielegalnej działalności oświatowej i miało znaczące skutki narodowościowe na terenach będących swoistą mozaiką etniczną. Miało ono istotny wpływ na zjawisko polonizacji dużych grup litewskiej i białoruskiej ludności chłopskiej, choć — jak się wydaje — w owym czasie był to raczej efekt uboczny zmagania pomiędzy propagowaną oficjalnie kulturą rosyjską i, stopniowo eliminowaną lecz nadal starającą się bronić swych pozycji, kulturą polską.

Represje po upadku Powstania Styczniowego w Królestwie Polskim były równie dotkliwe jak na Litwie. Tajne nauczanie, będące reakcją na nasilenie działań rusyfikacyjnych po 1863 r., przybrało w Królestwie imponujące rozmiary i dotyczyło nie tylko szkół początkowych i średnich, ale także nauczania na poziomie wyższym, czego dowodzi przykład Uniwersytetu Latającego. Nasilenie tajnej działalności oświatowej nastąpiło w Królestwie w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. W okresie 1875–1878 działało pierwsze tajne Towarzystwo Oświaty Narodowej, w którym pierwsze ostrogi jako działacz oświatowy zdobywał Konrad Prószyński, przyszły wydawca i redaktor „Gazety Świątecznej”¹. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych podobną funkcję, choć na znacznie szerszą skalę, spełniały warszawskie Koło Oświaty Ludowej, założone przez Mieczysława Brzezińskiego i Bolesława Hirszfelda, oraz Towarzystwo Oświaty Narodowej założone w 1899 r.²

W przeciwieństwie do sytuacji na Litwie, gdzie działalność oświatowa w latach siedemdziesiątych skupiona była, jak wspomniano, przede wszystkim

¹ S. Lewicki, *Konrad Prószyński — Promyk*, Warszawa 1987, s. 24 i nn; Por. K. Wojciechowski, *Oświata ludowa 1863–1905 w Królestwie Polskim i Galicji*, Warszawa 1954; J. Targalski, *Pierwsii buntownicy*, Warszawa 1967 oraz B. Cywiński, *Rodowody niepokornych*, Warszawa 1971.

² J. Miąso, *Tajne nauczanie w Królestwie Polskim w świetle dokumentów władz rosyjskich*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” T. XXXIII: 1990, s. 47–85; H. Kiepuska, *Tajna oświata drugiej połowy XIX w.* [w:] *Szkolnictwo i oświata w Warszawie*, Warszawa 1982; L. Zasztowt, *Z dziejów tajnej działalności oświatowej studentów Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego. Koło Oświaty Ludowej (1894–1898)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. XXX: 1987, s. 65–89 oraz dawniejsze prace: Z. Kmieciak, *Udział chłopów w tajnym ruchu oświatowym w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1973, z. 2, s. 159–172; *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917. Opracowania, wspomnienia, dokumenty*, red. B. Nawroczyński, t. I, Lwów 1932, t. II, Warszawa 1934.

w kręgu osób wywodzących się ze stanu chłopskiego oraz drobnej szlachty, w Królestwie działalność ta prowadzona była od samego początku głównie przez inteligencję. W Warszawie przygotowywano i publikowano nowoczesne, jak na owe czasy, wydawnictwa dla ludu, w guberniach zachodnich korzystano z dawnych książek — w wielu przypadkach — jeszcze z ubiegłego stulecia. Miało to istotny wpływ na charakter polskich tajnych szkół w Królestwie i w guberniach zachodnich imperium rosyjskiego. W tym drugim przypadku nielegalne szkoły miały charakter swego rodzaju szkół „wyznaniowych”, w których religia katolicka odgrywała ważną rolę. Była jednym z głównych wykładanych przedmiotów, a treści religijne przesycały wszystkie prowadzone lekcje, w tym lekcje języka polskiego. Generalnie można stwierdzić, że wpływ religii na tajną działalność oświatową był znacznie większy na kresach niż w Królestwie. Stan świadomości ludności polskiej na Litwie historycznej, a zwłaszcza ów silny pierwiastek ludowej religijności, nasuwa pewne analogie ze „stanem dusz” ludności polskiej w zaborze pruskim. W obu wypadkach oświata była szczególnym narzędziem służącym zachowaniu tożsamości narodowej. Sama zaś tożsamość narodowa łączona była nierozzerwalnie z religią katolicką. Trzeba jednocześnie dodać, że „wyznaniowy” charakter nielegalnych polskich szkół w guberniach zachodnich imperium rosyjskiego nie był czymś odosobnionym. Podobny charakter, swego rodzaju szkół wyznaniowych, miały także nielegalne prawosławne szkoły rosyjskie dla Białorusinów i Ukraińców, katolickie szkoły litewskie, a także — choć w mniejszym stopniu — szkoły żydowskie, wyznania mojżeszowego.

Nieoczekiwanym rezultatem zarówno powstania styczniowego, jak i nasilenia rusyfikacji w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w., stała się na ziemiach litewsko-ruskich — wspomniana już — polonizacja pokaźnej grupy ludności litewskiej i białoruskiej. Skala tego zjawiska nie jest w pełni znana, choć istnieją liczne świadectwa — zwłaszcza pamiętnikarskie, a także badania dotyczące cofania się zasięgu języka litewskiego w drugiej połowie XIX w., iż nie było to zjawisko marginalne³. Także z tego powodu lata siedemdziesiąte XIX stulecia były ważnym momentem dziejów ziem byłego Wielkiego Księstwa. Poprzedziły bowiem bezpośrednio okres litewskiego odrodzenia narodowego, które — na szerszą skalę — rozpoczęło się w następnym dziesięcioleciu. Procesy polonizacyjne jakie miały miejsce w latach sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. miały poważny, jeśli nie zasadniczy, wpływ na kształt litewskiego odrodzenia narodowego, które niejako siłą rzeczy przybrało charak-

³ W. Wielhorski, *Litwa etnograficzna*, Wilno 1928, s. 147 i nn. Por. P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie w XX w.*, „Przegląd Wschodni”, t. I: 1991, z. 3, s. 449–486; P. G au c z a s, *Uwagi do artykułu Piotra Eberhardta*, „Przegląd Wschodni”, t. II: 1992/93, z. 1, s. 201–203; P. Eberhardt, *W odpowiedzi panu Pietrasowi Gauczasowi*, tamże, s. 204–206.

ter antypolski. Dalszy związek z kulturą polską zagrażał bowiem pogłębieniem się tendencji asymilacyjnych.

Rosyjskie szkoły funkcjonowały na całym obszarze Litwy, Białorusi i Ukrainy od 1832 r⁴. Stosunkowo dobrze rozbudowana była sieć szkół średnich. Natomiast brak było dostatecznej liczby parafialnych szkół elementarnych. Tuż przed powstaniem styczniowym, w początkach lat sześćdziesiątych, władze carskie nasiliły działania zmierzające do rozbudowy rosyjskiego szkolnictwa elementarnego, tzw. *narodnych uczyłyszcz*, których liczba była wciąż nieodpowiadająca potrzebom kraju. Głównym zadaniem rosyjskich szkół ludowych, przeznaczonych przede wszystkim dla ludności chłopskiej, było nie tylko podniesienie poziomu oświaty „ludu rosyjskiego” — jak nazywano wówczas oficjalnie — Litwinów i Białorusinów, ale także zdecydowane odseparowanie ludności litewskiej i białoruskiej od wpływów polskich. Tworzenie nielegalnych szkół na poziomie elementarnym było reakcją na nasilenie działań rusyfikacyjnych po 1863 r., a przez to również kolejnym elementem polsko-rosyjskiej rozgrywki o dominację kulturalną na ziemiach litewsko-ruskich. Trzeba jednak dodać, że tradycja tworzenia tajnych szkół, która sięgała początków lat trzydziestych, kiedy to zlikwidowany został pierwszy Wileński Okręg Naukowy i Uniwersytet Wileński, znalazła swoich kontynuatorów nie tylko wśród ówczesnych Polaków. Po stopniowym przekształceniu polskich szkół średnich i częściowej likwidacji katolickich szkół parafialnych w guberniach zachodnich imperium, niektóre szkoły działały nadal nielegalnie. Sytuacja szkół parafialnych była różna w poszczególnych rejonach dawnego Wileńskiego Okręgu Naukowego. Zgodnie z sugestiami ówczesnego wileńskiego generał-gubernatora wojennego księcia N. A. Dołgorukowa zdecydowano, że likwidacji podlegać będą w pierwszej kolejności szkoły parafialne (i zgromadzenia zakonne, przy których istnieją szkoły) położone w miejscowościach zamieszkałych w większości przez prawosławną ludność ruską. Likwidacji uległy więc przede wszystkim szkoły parafialne na Ukrainie. Na Białorusi wiele szkół utrzymało się na obszarach zamieszkałych w przeważającej mierze przez ludność katolicką. Natomiast prawie niezmienną pozostała sieć szkół parafialnych w guberni wileńskiej, a zwłaszcza w jej ówczesnej północno-zachodniej części — na Żmudzi (późniejszej guberni kowieńskiej). Sporadycznie, w miejsce likwidowanych szkółek

⁴ W niektórych rejonach, m.in. w guberniach witebskiej, mohylewskiej i kijowskiej, a także w guberniach podolskiej, wołyńskiej i mińskiej, szkolnictwo rosyjskie wprowadzono już wcześniej. Por. D. B e a u o i s, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1809–1832*, Rzym – Lublin 1991, t. I-II; *Očerki istorii školy i pedagogičeskoj mysli narodov SSSR, XVIII w. — pervaja polovina XIX w.*, pod red. M. F. S z a b a j e w e j, Moskwa 1973 (rozdział IV); M. L u k s i e n e, *Lietuvos švietimo istorias bruožai, XIX a pirmojoje puseje*, Kaunas 1970; *Historia wychowania*, pod red. Ł. K u r d y b a c h y, Warszawa 1968, t. II (rozdział VIII); J. M i a s o, *Szkolnictwo carskiej Rosji w świetle historiografii amerykańskiej i brytyjskiej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” R. XXXV: 1992, s. 115–137; A. T y l a, *Sleptas Lietuvių mokumas 1862–1906 metais*, „Lietuvių, Atgimirmo istorijos studijos”. T. I, Vilnius 1990, s. 47–66.

parafialnych, zakładane były nielegalne szkołyki ludowe, organizowane w początkowym okresie przede wszystkim z inicjatywy miejscowej szlachty. Zakres tych działań na Ukrainie był dość ograniczony, głównie z powodu represji⁵. Na nieco większą skalę nielegalne szkołyki zakładane były na Litwie i Białorusi, gdzie polityka władz carskich, w tym okresie, miała nieco bardziej liberalny charakter. Tworzenie nielegalnych szkół na Litwie historycznej w większym stopniu wynikało wówczas z ogólnego niedostatku szkół, w mniejszym zaś było efektem chęci przeciwstawienia się polityce carskiej. W okresie poprzedzającym powstanie styczniowe wiele szkół przede wszystkim na Litwie, ale także na Białorusi i Ukrainie, organizowanych było przez duchowieństwo rzymskokatolickie. Jednak wówczas już administracja rosyjska zaczęła sobie zdawać sprawę ze szkodliwości tego stanu, czego konsekwencją były pierwsze przeciwdziałania i tępienie nielegalnych szkół na Litwie w początkach lat sześćdziesiątych⁶, a także kolejne rozporządzenia dotyczące Białorusi i Ukrainy. Nasilenie akcji tajnego nauczania nastąpiło w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w.

Tajne nauczania stanowiło dla władz carskich poważny problem. W marcu 1883 r. generał gubernator wileński, kowieński i grodzieński, generał-lejtnant Nikitin, pisał do szefa żandarmów Wileńskiego Gubernialnego Zarządu Żandarmerii: „Na podstawie nadchodzących do mnie wieści zauważam, że nadzór nad wykonywaniem rozporządzeń dotyczących nie otwierania tajnych szkół oraz nie prowadzenia zakazanego nauczania pisania i czytania po polsku, ma miejsce tylko wtedy, gdy zostanie nań zwrócona szczególna uwaga funkcjonariuszy policji powiatowej i korpusu żandarmów. Jednak nawet w tych przypadkach, nadzór ten nie wydaje się dostatecznie surowy i wnikliwy. Dlatego też uważam za swój obowiązek uniżenie prosić Waszą Miłość o wyjaśnienie podległym Mu funkcjonariuszom korpusu żandarmów, że do podstawowych ich obowiązków należy nie tylko sporadyczne i tymczasowe wykonywanie zaleceń, ale także stały nadzór nad wypełnianiem postanowień i rozporządzeń Rządu dotyczących kształcenia młodzieży i prywatnego nauczania, a także natychmiastowe położenie kresu wszelkim naruszeniom tych postanowień”⁷. W następnych latach nadal jednak nie umiano się uporać z problemem nielegalnych szkół. W lutym 1884 r. generał-gubernator wileński, kowieński i grodzieński, generał lejtnant N.W. Kachanow, pisał do gubernatora wileńskiego: „W nadchodzących od Waszej Miłości informacjach o przypadkach wykrycia tajnych szkół i niedozwolonego nauczania, nie zawsze podane jest w jakim języku i wedle jakich podręczników prowadzone jest nauczanie, a także to jak długo istniała dana szkoła oraz liczba

⁵ D. Beauvois, *Polskie szkołyki ludowe na Ukrainie 1840–1863*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, CCLXVI, 1987, Prace Historyczne, z. 81; s. 67–75.

⁶ Lietuvos Valstybinis Istorijos Archyvas (dalej LVIA), f. 567, op. 1, nr 120, *Delo o nedozvolennom obučenii na pol'skom jazykie i ob usloviach i sredstvach ego presledovania*, (1862).

⁷ Lietuvos Mokslu Akademijos Bibliotekos Rankrasciui Skyriui (Dział Rękopisów Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk, dalej LMABRS), f. 73, nr 95, k. 1 (list z 16 marca st.st. 1883 r.).

jej uczniów. Mając to na uwadze [...], iż kwestia zmiany obecnie obowiązujących zasad o karach za otwieranie tajnych szkół i niedozwolone nauczanie w języku polskim, nie otrzymała jeszcze ostatecznej akceptacji, mam zaszczyt prosić Waszą Miłość o informowanie mnie w przyszłości o powyższym, przy każdym wykrytym przypadku niedozwolonego tajnego nauczania”⁸.

Masowość akcji tajnego nauczania spowodowała wydanie, w kwietniu 1892 roku, *Tymczasowych przepisów o karach za tajne nauczanie w guberniach: wileńskiej, kowieńskiej, grodzieńskiej, mińskiej, witebskiej, mohylewskiej, kijowskiej, podolskiej i wołyńskiej*⁹. Przepisy te obowiązywały do 1906 roku, następnie — w roku 1911 — zostały przywrócone przez generał-gubernatora kijowskiego, podolskiego i wołyńskiego Fiodora Trepowa¹⁰. Popularność tajnego nauczania w guberniach zachodnich imperium była, jak wspomniano, skutkiem braku dostatecznej liczby szkół rosyjskich. Likwidacja szkół podległych Uniwersytetowi Wileńskiemu, a przede wszystkim sieci szkół parafialnych, spowodowała, że w wielu miejscowościach — o długiej tradycji edukacyjnej — przez lata brak było jakichkolwiek szkół. Z inicjatywy miejscowej szlachty, duchowieństwa czy chłopów tworzono więc szkoły nielegalne. W wielu przypadkach nie kierowano się przesłankami natury patriotycznej, a jedynie doraźną koniecznością. Sami chłopci zdawali sobie sprawę, że dzieci powinny uczyć się, aby przynajmniej umieć czytać i pisać. Nauczano w języku polskim, co było rzeczą oczywistą. Wielu miało jeszcze polskie książki z lat 1803–1832, a także niektóre wydane jeszcze w latach pięćdziesiątych w Wilnie. Prawie wszyscy posiadali polskie książeczki do nabożeństwa, które spełniały wówczas często rolę elementarza. Tradycja polskiego szkolnictwa oddziaływała również na inne narodowości zamieszkujące gubernie zachodnie. Obok szkół polskich tworzono nielegalne szkoły rosyjskie, skupiające głównie prawosławnych Białorusinów i Ukraińców oraz staroobrzędowców. Podobnie, powstawały szkoły litewskie (na Żmudzi), które w latach siedemdziesiątych — do czego powrócimy w dalszej części — były jeszcze bardzo często szkołami dwujęzycznymi: litewsko-polskimi. Funkcjonowało również wiele nielegalnych szkół żydowskich, bardziej hermetycznych, w których jedynie sporadycznie nauczano, obok języków hebrajskiego i jidisz, także języka polskiego czy języka rosyjskiego.

Dane policyjne są głównym źródłem, na podstawie którego można odtworzyć strukturę i sieć tajnych szkół. Konfrontacja danych policyjnych

⁸ Ibidem, k. 4 (list z 24 lutego st.st. 1884 r.).

⁹ *Vremienne pravila o vyzskaniach za tainoie obučenje v guberniach: Vilenskoj, Kovienskoj, Grodnienskoj, Minskoj, Vitebskoj, Mogilevskoj, Kievskoj, Podol'skoj i Volynskoj*, „*Żurnal Ministerstva Narodnogo Prosvieščenia*”, 1892, maj-czerwiec, s. 3–4; A. Jodziejewicz, *Z dziejów szkolnictwa polskiego na Litwie w drugiej połowie XIX w.*, „*Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*”, 1918, t. VI, 90–105.

¹⁰ L. Zasztowt, *Polskie szkolki ludowe na Ukrainie w latach 1905–1914*, „*Rozprawy z Dziejów Oświaty*”, t. XXXII: 1990, s. 87–105.

z informacjami zawartymi w innych źródłach, zwłaszcza we wspomnieniach i pamiętnikach, jest możliwa jedynie do pewnego stopnia. Literatura wspomnieniowa jest bowiem źródłem jeszcze mniej wiarygodnym, gdyż autorzy częstokroć wyolbrzymiali swoją działalność oświatową. Ponadto pamiętniki, pisane na ogół po latach, zawierają liczne nieścisłości, błędne daty, a często także całkowicie brak jest w nich bliższego określenia czasu, w jakim funkcjonowała dana szkoła. Dla lat osiemdziesiątych oraz dla okresu przełomu XIX i XX stulecia, dane policyjne można już konfrontować z informacjami zawartymi w prasie. Szczególnie ważnym źródłem jest, wydawany przez Erazma Pilza i Włodzimierza Spasowicza, petersburski „Kraj”. Na jego łamach redaktorzy starali się, w publikowanej na ostatniej stronie rubryce *Z prowincji*, podawać komplet informacji o najważniejszych wydarzeniach dotyczących życia polskiego w guberniach zachodnich, w tym również o wszelkich wykrytych przez policję nielegalnych polskich szkołach. Jednak nadal, również dla lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w., materiały carskiej policji pozostają niezastąpionym źródłem do dziejów tajnego szkolnictwa. Dane policyjne, jak i informacje pochodzące z prowincjonalnej prasy rosyjskiej i petersburskiego „Kraju”, dotyczą oczywiście jedynie tych nielegalnych szkół, które zostały ujawnione przez policję. Pewna ilość szkół pozostała niewykryta. W tym wypadku trudno jest jednak pokusić się nawet o obliczenia szacunkowe. Można jedynie stwierdzić, że liczba wykrytych szkół daje pewne wyobrażenie o społecznej skali zjawiska.

Prace poświęcone polskiemu tajnemu nauczaniu na ziemiach litewsko-ruskich mają w znacznym stopniu charakter wspomnieniowy i hagiograficzny¹¹. Wielu autorów piszących o tajnym nauczaniu na Litwie historycznej było osobiście mocno zaangażowanych w tajne działania oświatowe. Większość owych nielegalnych akcji, zwłaszcza w latach dziewięćdziesiątych XIX w. i na początku XX w., powiązanych było pośrednio z Ligą Narodową i podporządkowanym jej, utworzonym w 1899 r. i działającym na obszarze całego zaboru rosyjskiego, Towarzystwem Oświaty Narodowej¹², a także innymi nielegalnymi stowarzyszeniami o podobnym charakterze i zbliżonym obliczu politycznym. Prowadzone w latach siedemdziesiątych nielegalne akcje oświatowe nie miały jeszcze tak skryształowanego kierunku politycznego. Tajne szkoły tworzone w tym okresie nie były powiązane z żadnymi ośrodkami politycznymi, czy

¹¹ L. Życka, *Krótki rys dziejów tajnej oświaty polskiej na ziemi Wileńskiej od 1880 do 1919 r.*, Wilno 1932; L. Życka, M. Łęska, *Działalność powstaniowa Polaków na ziemi mińskiej (materiały i wspomnienia)*, Warszawa 1939. Por. [S. Krzemieński], *Dwadzieścia pięć lat Rosji w Polsce (1863–1888)*, Lwów 1892.

¹² T. Wołsza, *Towarzystwo Oświaty Narodowej 1899–1905*, „Kwartalnik Historyczny” 1987, nr 2, s. 70–95; J. Miąso, *Tajne nauczanie...*, s. 60–62. Por. S. Kozicki, *Historia Ligi Narodowej 1887–1907*, Londyn 1964; J. Szmeler, *Polska Macierz Szkolna, szkic historyczno-sprawozdawczy z 20-lecia działalności 1905–1925*, Warszawa 1926.

niepodległościowymi ani w kraju, ani na emigracji. Tworzone oddolnie, były przykładem samorządnych działań społecznych, wynikających z potrzeby chwili. Był to ostatni moment, kiedy tego rodzaju działania prowadzone były oddolnie i spontanicznie. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. owe oddolne inicjatywy zaczęto skupiać w ogólniejsze ramy organizacyjne, przeważnie wokół nielegalnych polskich towarzystw oświatowych funkcjonujących w Wilnie, Mińsku czy też innych mniejszych, prowincjonalnych miasteczkach Litwy i Białorusi.

Założony ponownie w 1850 r. Wileński Okręg Naukowy (*Vilenskij Uczebnyj Okrug*) obejmował, w latach siedemdziesiątych XIX w., gubernie wileńską, grodzieńską, kowieńską i mińską oraz, przyłączone doń w 1864 r., gubernie witebską i mohylewską. Były to obszary Litwy i Białorusi (w terminologii carskiej tzw. Kraj Północno-Zachodni). W materiałach dotyczących tajnych szkół, na których oparty jest niniejszy artykuł, znajdują się informacje jedynie o szkołach wykrytych w guberniach wileńskiej, grodzieńskiej, kowieńskiej i mińskiej. Brak jest natomiast danych o tajnych szkołach na Witebszczyźnie i Mohylowszczyźnie. Gubernie te, przyłączone do Rosji jeszcze w 1772 r. (wówczas utworzono tam tzw. namiestnictwa: połockie i mohylowskie), mimo formalnej przynależności do Wileńskiego Okręgu Naukowego, traktowane były odmiennie i nadal — nieformalnie — podporządkowane Petersburskiemu Okręgowi Naukowemu, w którego skład wchodziły już w latach 1824–1829, 1850–1864.

Materiały dotyczące tajnego nauczania na Litwie, Białorusi i Ukrainie znajdują się przede wszystkim w zespołach zarządów okręgów naukowych, a także w aktach kancelarii kuratorów. Fragmentaryczne dane znaleźć można także w aktach kancelaryjnych poszczególnych generał-gubernatorów i aktach żandarmerii. Dokumentacja tajnych szkół, wykrytych w latach siedemdziesiątych przez carską policję w Wileńskim Okręgu Naukowym, znajduje się w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie, w aktach kancelarii kuratora okręgu¹³. Jest to dość jednolity zespół źródeł dla lat 1871–1878, zawierający dokumentację wykrytych szkół. Obok miejscowości, znaleźć w nim można na ogół dane dotyczące nazwiska nauczyciela oraz datę wykrycia szkoły. W dokumentacji podane są czasem również informacje dotyczące wyznania nauczyciela lub uczniów, miejscowości z której pochodził nauczyciel, wysokości opłaty otrzymywanej przez nauczyciela oraz miejsca gdzie znajdowała się szkoła, a także liczby uczniów.

Według danych kuratora, w latach 1871–1878 wykryto w Wileńskim Okręgu Naukowym 194 nielegalne szkoły¹⁴. Sto czterdzieści dziewięć szkół

¹³ LVIA, kancelaria kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego, tzw. *sekretnyj stol*, 1865–1914, f. 567, op. 26.

¹⁴ *Ibidem*, Dalsze dane za tym źródłem.

(ponad 77%) było szkołami polskimi. Dziewiętnaście szkół (niespełna 10%) było szkołami rosyjskimi, jednak aż w dwunastu szkołach z tej liczby (6%) nauczano także w języku polskim. Były to więc praktycznie dwujęzyczne szkoły polsko-rosyjskie, czy też rosyjsko-polskie. Czternaście szkół (7%) było szkołami litewskimi. W sześciu z tych szkół (3%) nauczano także w języku polskim, zaś w dwóch (1%) także w języku rosyjskim. Dwanaście szkół (6%) było szkołami żydowskimi. W dwóch z nich nauczano także w języku rosyjskim, a w jednej także w języku polskim. W sumie więc aż w 168 szkołach (87%) język polski był głównym lub drugim z języków nauczania.

Najwięcej szkół, gdyż aż 145 wykryto w guberni wileńskiej. W pozostałych guberniach wykryto, w latach siedemdziesiątych XIX stulecia, jedynie po kilkanaście szkół: w guberni grodzieńskiej dziewiętnaście, w guberni mińskiej szesnaście, zaś w guberni kowieńskiej czternaście szkół. Liczbę szkół wykrytych w czterech guberniach w poszczególnych latach przedstawia tabela I.

Tab. I. Nielegalne Szkoły w Wileńskim Okręgu Naukowym 1871–1878

Gubernia	1871	1873	1874	1876	1877	1878	Łącznie
Wileńska	2	18	4	28	76	17	145
Grodzieńska	—	—	—	18	—	1	19
Mińska	—	—	—	11	5	—	16
Kowieńska	—	—	—	1	13	—	14
Łącznie:	2	18	4	58	94	18	194

Na 145 szkół wykrytych w guberni wileńskiej aż 121 (84%) było szkołami polskimi. Wśród 16 szkół rosyjskich (11%) aż w 10 uczono także w języku polskim. Ponadto w guberni wileńskiej wykryto 7 szkół żydowskich i jedną szkołę litewską. Liczbę szkół ujawnionych w poszczególnych powiatach guberni wileńskiej przedstawia tablica II.

W guberni grodzieńskiej wykryto dziewiętnaście szkół, w tym piętnaście w powiecie białostockim, trzy w powiecie bielskim i jedną w powiecie prużańskim. O szkołach w pozostałych powiatach guberni grodzieńskiej brak danych. Wszystkie szkoły wykryte w guberni grodzieńskiej były szkołami polskimi (tablica III).

W guberni mińskiej wykryto szesnaście szkół, w tym siedem w powiecie mińskim, po trzy w powiatach pińskim i słuckim, dwie w powiecie borysowskim i jedną w powiecie rzeczyckim. W powiecie mińskim były trzy szkoły żydowskie oraz jedna szkoła rosyjsko-żydowsko-polska (tabela IV).

Tab. II. Nielegalne szkoły w guberni wileńskiej 1871–1878

Powiat:	polskie:	rosyjskie:	litewskie:	żydowskie:	liczba szkół łącznie:
Miasto Wilno	3	1	—	—	4
Wileński	18	2	—	1	21
Dziśnieński	4	2	—	4	10
Lidzki	14	5	—	—	19
Oszmiański	26	3	—	—	29
Święciański	14	—	1	—	15
Trocki	27	1	—	2	30
Wilejski	15	2	—	—	17
Łącznie:	121	16	1	7	145

Tab. III. Nielegalne szkoły w guberni grodzieńskiej 1871–1878

Powiat:	polskie:	rosyjskie:	litewskie:	żydowskie:	liczba szkół łącznie:
Grodzieński	—	—	—	—	—
Brzeski	—	—	—	—	—
Białostocki	15	—	—	—	15
Bielski	3	—	—	—	3
Wołkowyski	—	—	—	—	—
Kobryński	—	—	—	—	—
Prużański	1	—	—	—	1
Ślonimski	—	—	—	—	—
Sokólski	—	—	—	—	—
Łącznie:	19	—	—	—	19

W guberni kowieńskiej wykryto czternaście szkół, w tym po cztery w powiecie nowoaleksandrowskim (brasławskim) i szawelskim, trzy w powiecie telnoskim, dwie w powiecie poniewieskim i jedną w powiecie rosieńskim. Wśród jedenastu wykrytych szkół litewskich, w sześciu nauczano także w języku polskim, zaś w dwóch także w języku rosyjskim. W jednej ze szkół rosyjskich nauczano także w języku polskim (tabela V).

Tab. IV. Nielegalne szkoły w guberni mińskiej 1871–1878

Powiat:	polskie:	rosyjskie:	żydowskie:	liczba szkół łącznie:
Miński	3	1	3	7
Bobrujski	—	—	—	—
Borysowski	2	—	—	2
Ihumeński	—	—	—	—
Mozyrski	—	—	—	—
Nowogródzki	—	—	—	—
Piński	3	—	—	3
Rzeczycki	1	—	—	1
Słucki	3	—	—	3
Łącznie:	12	1	3	16

Tab. V. Nielegalne szkoły w guberni kowieńskiej 1871–1878

Powiat:	polskie:	rosyjskie:	litewskie:	żydowskie:	liczba szkół łącznie:
Kowieński	—	—	—	—	—
Wilkomierski	—	—	—	—	—
Nowoaleksandrowski (Braślawski)	—	—	4	—	4
Poniewieski	—	1	1	—	2
Rosieński	—	—	1	—	1
Telszewski	—	—	2	1	3
Szawelski	—	1	3	—	4
Łącznie:	—	2	11	1	14

Zestawiając dane dotyczące liczby szkół ujawnionych w guberni wileńskiej z danymi pochodzącymi z pozostałych guberni można stwierdzić, że liczba szkół wykrytych w guberniach grodzieńskiej, mińskiej i kowieńskiej znacznie odbiega od rzeczywistej liczby nielegalnych placówek jakie mogły tam funkcjonować. Materiały kancelarii kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego nie są, w tym przypadku, zadowalającym źródłem i powinny być skonfrontowane ze źródłami innej proveniencji. Liczba tajnych szkół w guberniach grodzieńskiej, mińskiej i kowieńskiej, jak można sądzić, była zbliżona do liczby szkół w guberni wileńskiej. Jedną z przyczyn tak dużej różnicy pomiędzy liczbą szkół wykrytych w guberni wileńskiej a liczbą szkół wykrytych w pozostałych guberniach może

być, z jednej strony, niekompletność materiałów kancelarii, z drugiej, mniejsza aktywność policji i żandarmerii w guberniach położonych w znacznej odległości od Wilna. Należy jednocześnie dodać — o czym już wspomiano, że lata siedemdziesiąte były okresem wznowienia działalności tajnego nauczania po przerwie spowodowanej powstaniem styczniowym i represjami popowstaniowymi. Charakteru akcji ogólnospołecznej nabrało ono w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX stulecia. Mogło to mieć również pewien wpływ na opieszałość i mniejszą skuteczność carskiej policji poza Wileńszczyzną.

Akcja walki z nielegalnym szkolnictwem prowadzona była pod hasłem likwidacji „polskiego tajnego nauczania”. Mogło to mieć również pewien wpływ na działania policji carskiej, która bardziej skrupulatnie poszukiwała informacji o polskich szkołach, zaś pobłażliwiej traktowała inicjatywy edukacyjne innych narodowości, w tym — na przykład — Litwinów w guberni kowieńskiej. Potwierdza to fakt, że carska administracja za głównych sprawców ówczesnej eksplozji w dziedzinie tajnej oświaty nieodmiennie uważała polską szlachtę i duchowieństwo rzymskokatolickie. Powyższa hipoteza — o mniejszym zaangażowaniu policji w poszukiwaniu szkół niepolskich — wymagałaby jednak weryfikacji na podstawie innych materiałów źródłowych.

Pewne wnioski co do społecznej proveniencji szkół, można wyciągnąć z analizy pochodzenia społecznego nauczycieli i uczniów w poszczególnych szkołach. Na 194 ujawnione szkoły, w 67 nauczały osoby pochodzenia chłopskiego (34%). W 25 szkołach wykładali nauczyciele wywodzący się ze stanu szlacheckiego (13%), w 21 szkołach mieszczańskie (11%), zaś w siedemnastu szkołach emerytowani wojskowi (9%). Trzy szkoły prowadzone były przez duchowieństwo (2%). Ponadto funkcjonowało 12 szkół żydowskich (6%). W przypadku 49 szkół brak jest danych o pochodzeniu społecznym nauczycieli (25%). Wiejskie szkoły chłopskie, zakładane z inicjatywy chłopów dla ich własnych dzieci, stanowiły zdecydowaną większość wśród wszystkich ujawnionych przez policję. Bardziej szczegółowo szkoły te omówione zostaną w dalszej części.

W 145 szkołach uczyły się dzieci chłopskie (75%). Dzieci wywodzące się ze stanu szlacheckiego uczyły się w 11 szkołach (6%). W większości owych szkół uczyła się drobna szlachta, a szkoły znajdowały się w zaściankach i okolicach. Tego rodzaju szkoły ujawniono m.in. w okolicy Porzecze, powiatu lidzkiego guberni wileńskiej, gdzie uczył emerytowany profesor Ludwik Korosiewicz¹⁵, w zaścianku Kutry, gminy hołomyślskiej powiatu dziśnieńskiego guberni wileńskiej, gdzie uczył ksiądz Konstanty Smolski¹⁶ oraz w okolicy Rodziewiczze, gminy wojstomskiej powiatu wileńskiego, gdzie — w domu Aleksandra Baszyńskiego — uczyła szlachcianka Aspazja Ejsmont¹⁷.

¹⁵ *Ibidem*, nr 201.

¹⁶ *Ibidem*, nr 203.

¹⁷ *Ibidem*.

Wśród szkół zakładanych przez szlachtę dla dzieci chłopskich, jedynie kilka ujawnionych zostało w majątkach arystokratycznych rodów dawnego Wielkiego Księstwa. Między innymi za nielegalną uznano szkołę muzyki i śpiewu, kierowaną przez pana Szczuko, a założoną przez hrabinę Tyzenhauzową w mieście Postawy, powiatu dziśieńskiego guberni wileńskiej¹⁸. Niektóre szkoły wykryte zostały w należących do arystokracji, wileńskich kamienicach. Były to, między innymi, szkoła Franciszka Chądzyńskiego, w której nauczał szlachcic Wierzbowicz, odkryta w kamienicy Tyszkiewicza¹⁹ oraz szkoła Honoraty Puciaty w domu Puzyny²⁰. W obydwu wypadkach w szkołach tych kształciły się dzieci ze stanu szlacheckiego, zaś ani Tyszkiewiczowie, ani Puzynowie nie mieli z tą działalnością wiele wspólnego.

W 11 szkołach, z reguły w małych miasteczkach, uczyły się dzieci ze stanu mieszczańskiego (6%), przeważnie przemieszane z dziećmi chłopskimi. Tego rodzaju szkoły wykryto, między innymi, w miasteczku Baturyniu, powiatu wilejskiego, gdzie uczył organista Krotowicz²¹, w miasteczku Łyngmiany, powiatu święciańskiego, gdzie uczyła Maria Łunis²² oraz w miasteczku Smorgonie, powiatu oszmiańskiego, gdzie uczyła chłopka Maria Borkowska²³.

W 12 szkołach uczyły się dzieci żydowskie (6%). Prawie wszystkie szkoły żydowskie wykryto w miastach. Dla przykładu, w szkole ujawnionej w miasteczku Żyźmory, powiatu trockiego guberni wileńskiej, uczył sklepikarz Lejba Gordon oraz były pomocnik pisarza gminnego Kniaziew²⁴. W nielegalnych żydowskich szkołach w Mińsku uczyli mełamed Berka Marszak i mełamed Chochem Gintzburg²⁵. W szkole w miasteczku Szkudy, powiatu telszewskiego guberni kowieńskiej uczyła Dyna Stacućska²⁶. O 15 szkołach (7%), głównie miejskich, brak jest danych o pochodzeniu społecznym uczniów. Zbiorcze dane przedstawione są w poniższej tabeli (tab. VI).

Polski charakter większości tajnych szkół jest wyraźnie widoczny przy zestawieniu danych dotyczących wyznania nauczycieli i uczniów. Większość szkół prowadzona była przez osoby wyznania rzymskokatolickiego oraz przeznaczona dla uczniów tegoż wyznania. Na 194 ujawnione szkoły, aż w 175 szkołach (90% ogółu szkół) nauczały osoby wyznania rzymskokatolickiego, a także większość uczniów stanowili katolicy. Co ciekawe, w 12 szkołach rosyjskich, w których wykładano także w języku polskim, nauczali katolicy.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, nr 35 a.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, nr 92.

²² *Ibidem* nr 178.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*, nr 203.

²⁵ *Ibidem*, nr 199.

²⁶ *Ibidem*, nr 210.

Tab. VI. Nielegalne szkoły w Wileńskim Okręgu Naukowym (w świetle pochodzenia społecznego nauczycieli i uczniów) 1871–1878*

Stan:	Liczba szkół	
	Nauczyciele:	Uczniowie:
Szlachta	25	11
Mieszczanie	21	11
Chłopi	67	145
Duchowieństwo	3	—
Wojskowi	17	—
Żydzi	12	12
Brak danych	49	15
Łącznie szkół:	194	194

* W tabeli przyjęto, że jeden nauczyciel równa się jedna szkoła. W przypadku uczniów, niezależnie od ich liczby, przyjęto, że dominująca grupa uczniów, np. dzieci chłopskie lub dzieci żydowskie równa się jednej szkole.

W szkole we wsi Podlaskowszczyźnie, gminy dierewieńskiej powiatu oszmiańskiego guberni wileńskiej, uczył mieszczanin miński Nikodem Bryczkowski — dwa do trzech dni po polsku, następnie trzy dni po rosyjsku. Jak zaznaczono w aktach: uczniowie katolicy nie znają dobrze rosyjskiego²⁷. Podobna sytuacja miała miejsce w szkole we wsi Zabrodzie, tejże gminy, gdzie nauczał chłop — z miasteczka Nalibok — Michał Adalszewicz²⁸, a także we wsi Białomoszy, tejże gminy, gdzie nauczał miejscowy organista Catewicz²⁹.

Zdarzały się przypadki, że w szkołach rosyjsko-polskich, prowadzonych przez Polaków, uczyły się także dzieci wyznania prawosławnego. Taka sytuacja miała miejsce w nielegalnej szkole w miasteczku Szczuczyn, powiatu lidzkiego guberni wileńskiej — słynnym niegdyś ze swego kolegium pijarskiego. W szkole nauczał mieszczanin Józef Olszewski, katolik. Wśród kilku uczniów pochodzących ze szlachty, dwóch było wyznania prawosławnego³⁰. Podobnie działo się we wsi Jodki, tegoż powiatu, gdzie dzieci chłopskie — katolików i prawosławnych — uczył mieszczanin z Lidy Antoni Bogatko³¹ oraz we wsi Brudzinienty, gdzie nauczał mieszczanin z Lidy Bronisław Białopiotrowicz³², a także we wsi Kieńce, tegoż powiatu, gdzie nauczał emerytowany żołnierz Kazimierz Jabłoński³³.

²⁷ LVIA, f. 567, op. 26, nr 92.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ LVIA, f. 567, op. 26, nr 202.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

Ciekawsze jednak, z punktu widzenia trwałości polskiej tradycji edukacyjnej na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa, która przeciwstawiała się — na najniższym poziomie ówczesnych struktur społecznych — twardym realiom państwa rosyjskiego, były przypadki nielegalnych szkół rosyjsko-polskich, prowadzonych przez prawosławnych chłopów białoruskich dla białoruskich dzieci, w których wykładano także w języku polskim. Taka sytuacja miała miejsce we wsi Kolesiszcze, powiatu lidzkiego guberni wileńskiej, gdzie nauczał emerytowany podoficer Wasyl Sumorenko³⁴. Pewna liczba szkół rosyjskich organizowana była, jak już wspomniano, przez staroobrzędowców. Jedną z tego rodzaju szkół ujawniona została w miasteczku Druja, powiatu dziśńskiego guberni wileńskiej, gdzie uczył chłop, *starowier'* Zinowii Sokal³⁵.

Żywa wciąż tradycja dawnego państwa polsko-litewskiego ujawniała się również w nielegalnych szkołach litewskich, tworzonych w guberni kowieńskiej w latach siedemdziesiątych XIX wieku. Proces stopniowego, następnie zaś gwałtownego zerwania tych historycznych więzów nasilił się w latach dziewięćdziesiątych i na początku XX stulecia. Jednak w latach siedemdziesiątych działania litewskiej szlachty, uważającej się w przytłaczającej większości za Polaków, oraz litewskich chłopów były jeszcze wspólne. Jak już wspomniano, na 14 szkół litewskich, aż w 6 wykładano także w języku polskim. W większości owych szkół wykładały osoby ze stanu szlacheckiego. Trzeba jednak dodać, iż zdarzały się przypadki, gdy nauczyciele wywodzący się ze szlachty uczyli litewskie dzieci czytać i pisać po rosyjsku. Taka sytuacja miała miejsce we wsi Rukujże, powiatu szawelskiego guberni kowieńskiej, gdzie uczył szlachcic Augustyn Kasperowicz, któremu nie udowodniono, że nauczał po polsku³⁶. Nauczanie w języku rosyjskim nie było wówczas przypadkiem odosobnionym, gdyż często sami litewscy chłopci prowadzili nielegalne szkoły, w których uczono, obok litewskiego, także w języku rosyjskim. Tak działo się dla przykładu we wsi Manisiuny, powiatu poniewieskiego guberni kowieńskiej, gdzie w domu chłopca Paszkiewicza nauczali Januszonis i Tomas³⁷, a także we wsi Możejkany, gminy pokrojskiej tegoż powiatu, gdzie nielegalnie uczył nauczyciel miejscowej szkoły ludowej Siozepaitis³⁸.

Biurokracja rosyjska była głęboko przekonana, że głównym motorem nielegalnych działań oświatowych są jedynie Polacy. Stąd policja carska nie zawsze dowierzała, że w danej szkole wykłada się w języku rosyjskim, czy litewskim. Gdy, na podstawie donosu, sprawdzano informację o tajnych szkołach funkcjonujących w gminie kukutiszki, powiatu święciańskiego guberni

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*, nr 204.

³⁶ *Ibidem*, nr 176.

³⁷ *Ibidem*, nr 210.

³⁸ *Ibidem*.

wileńskiej, okazało się, że — podejrzani o prowadzenie tajnego nauczania chłopci — Trynkupas i Kungulis to Litwini, z których jeden jest analfabeta, drugi zaś zna tylko język litewski³⁹.

Program nauczania w większości szkół, niezależnie od kwestii narodowościowych, ograniczał się głównie do nauki czytania i pisania. Sporadycznie obejmował również cztery podstawowe działania arytmetyczne. Jeśli korzystano z jakichkolwiek podręczników, były to przeważnie książki polskie. Rzadziej korzystano z dawnych podręczników obowiązujących niegdyś w Wileńskim Okręgu Naukowym, za czasów funkcjonowania uniwersytetu. Częściej używano dawne książeczki do nabożeństwa oraz katechizmy i inne wydawnictwa o charakterze religijnym, a także kalendarze. Sporadyczne więc były konfiskaty książek, jak to miało miejsce we wsi Łazduny, gminy ługomowickiej powiatu oszmiańskiego guberni wileńskiej, gdzie — w prowadzonej przez chłopca Stefana Łobacza szkole — skonfiskowano aż osiem polskich książek⁴⁰. Polskie książki skonfiskowano również w szkole prowadzonej w majątku księcia Ogińskiego, w Szyrwiniach w powiecie oszmiańskim, gdzie nauczał mieszczanin Piotr Ławniczak⁴¹.

Wynagrodzenie otrzymywane przez nauczycieli było bardzo zróżnicowane. Niejednokrotnie nauczano za darmo. Miało to miejsce zwłaszcza wówczas, gdy szkołka prowadzona była przez miejscową pannę ze dworu lub przyjezdne z miasta panie, które traktowały swoją działalność jako posłannictwo. W przypadku nauczycieli chłopskich nagminną praktyką było nauczanie w zamian za wyżywienie, mieszkanie i oświetlenie, czasami także niewielką opłatę. Taka sytuacja miała miejsce w szkole we wsi Filipki *vel* Filinki, gminy krzywickiej powiatu wilejskiego, gdzie uczył Bartłomiej Dziakoński, chłop ze wsi Zadubiany⁴². Dziakoński otrzymywał ponadto po rublu od każdego ucznia za całą zimę. Nauka odbywała się przeważnie po zakończeniu prac polowych, głównie zimą, jak to miało miejsce w rosyjskiej szkole we wsi Puzyry, gminy wołochockiej powiatu wilejskiego⁴³. Często stosowaną opłatą było wynagrodzenie w naturze, w postaci płodów rolnych. W szkole w miasteczku Dawgi, gminy aleksandrowskiej powiatu trockiego, nauczyciel Solimowicz otrzymywał w zimie po trzy garnce ziarna od chałupy za nauczanie dzieci⁴⁴. Stosowane były także opłaty pieniężne, których wysokość była dość zróżnicowana. Dla przykładu w szkole w mieście Dukszty, powiatu wileńskiego, ucząca dzieci żona oficera Justyna Czyżowa pobierała opłatę 40 kopiejek miesięcznie od ucznia. Lekcje prowadziła

³⁹ *Ibidem*, nr 203, 207.

⁴⁰ *Ibidem*, nr 92.

⁴¹ *Ibidem*, nr 94.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*, nr 200, 202.

⁴⁴ *Ibidem*, nr 203

jednak bardzo sumiennie, od godziny ósmej rano do dziewiątej wieczorem⁴⁵. Mimo to stawka była dość wygórowana. Uczący języka polskiego w szkole w wsi Miroliszki, gminy kucewickiej powiatu oszmiańskiego, chłop Józef Giras, otrzymywał miesięcznie dwadzieścia kopiejek od ucznia plus wyżywienie⁴⁶. Giras miał ośmioro uczniów, sześciu chłopców i dwie dziewczynki. W sumie więc — w ciągu czterech, pięciu miesięcy, gdy nie prowadzono prac polowych — mógł zarobić od sześciu i pół do ośmiu rubli. Nie były to wielkie pieniądze, jednak nauczanie w nielegalnej szkole mogło przynosić sezonowo całkiem spore dochody, jeśli uczniów było więcej.

Liczba uczniów w szkole nie przekraczała na ogół kilku do kilkunastu osób. Dla przykładu, w guberni wileńskiej szkoły tego rodzaju wykryto we wsi Szestaki, gminy ilińskiej powiatu wileńskiego (12 uczniów)⁴⁷, we wsi Sydobrynie, gminy giedrojckiej tegoż powiatu (15 uczniów)⁴⁸, we wsi Łazduny, gminy ługomowickiej powiatu oszmiańskiego (8 uczniów)⁴⁹, we wsi Hajdukany, gminy niedzingowskiej powiatu trockiego (9 uczniów)⁵⁰, we wsi Powierciany, gminy aleksandrowskiej powiatu trockiego (9 uczniów)⁵¹. Od pięciu do dwudziestu uczniów kształciło się, według szacunków policyjnych, w szkołach we wsiach: Bieciunach, Meliunach, Żydańcach, Demontańcach, Duszniach, Golintanach, Niemonajujach (wszystkie wsie z gminy aleksandrowskiej powiatu trockiego)⁵². Największymi szkołami ujawnionymi w guberni wileńskiej, były szkoły w Półrzeczu w powiecie trockim (78 uczniów uczył chłop Wincenty Bobrowicz)⁵³, wspomniana już szkoła w Dawgach w tymże powiecie (50 uczniów) oraz szkoły w Golintanach (28 uczniów uczył chłop z Królestwa Polskiego Karol Pietkiewicz)⁵⁴, Fedewiczach w gminie niestaniszki powiatu święciańskiego (23 uczniów uczył Józef Bohoć)⁵⁵ oraz we wsi Krupiew powiatu lidzkiego (30 uczniów uczył mieszczanin lidzki Michał Wilkoszyński)⁵⁶.

W guberni grodzieńskiej największe szkoły wykryto we wsiach Zabieli gminy jaświlskiej powiatu białostockiego (35 uczniów uczył Piotr Szygino), Smugorówce tejże gminy (33 uczniów uczył Adam Narkowski), Kulesz Kosówce gminy prytulańskiej powiatu białostockiego (24 uczniów uczył Józef Żakowski) oraz wsi Berezin gminy kryplańskiej, Kalinówce Królewskiej gminy

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*, nr 92.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*, nr 178.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*, nr 203.

⁵³ *Ibidem*, 94.

⁵⁴ *Ibidem*, nr 202.

⁵⁵ *Ibidem*, nr 203.

⁵⁶ *Ibidem*, nr 177, 178.

jaświlskiej i wsi Wójtowiec gminy obrubnickiej — wszystkie w powiecie białostockim (od 21 do 23 uczniów)⁵⁷.

W guberniach mińskiej i kowieńskiej wykryto jedynie mniejsze szkoły, m.in. w Słucku, Mińsku, zaścianku Kożuszki w powiecie słuckim oraz w majątku Lucynka Wincentego Marcinkiewicza w gminie parszajskiej powiatu mińskiego. We wszystkich szkołach liczba uczniów nie przekraczała kilkunastu osób⁵⁸.

Szacunkowa liczba uczniów kształcących się w wykrytych 194 nielegalnych szkołach mogła wynosić od tysiąca do trzech i pół tysiąca osób. Zakładając jednak, że liczba niewykrytych szkół w guberniach grodzieńskiej, mińskiej i kowieńskiej mogła być zbliżona do liczby szkół ujawnionych w guberni wileńskiej, można — z dużym prawdopodobieństwem — przyjąć, że łączna liczba nielegalnych szkół — funkcjonujących w latach siedemdziesiątych XIX w. — wynosiła około 500, zaś liczba uczniów od 2500 do 10 000.

Nie mamy niestety danych dotyczących liczby szkół początkowych oraz liczby ludności guberni zachodnich dla lat siedemdziesiątych XIX w. Dane takie posiadamy natomiast dla lat sześćdziesiątych. Warto zestawić powyższe obliczenia szacunkowe z oficjalnymi statystykami rosyjskimi. Pozwoli to określić rzeczywistą skalę fenomenu nielegalnego szkolnictwa z lat siedemdziesiątych.

W 1867 roku, w sześciu dyrekcjach rosyjskich szkół ludowych Wileńskiego Okręgu Naukowego, a więc łącznie z guberniami mohylewską i witebską, funkcjonowały 1443 szkoły początkowe, w których kształciło się 51 159 uczniów. Większość z tych szkół było placówkami państwowymi podległymi Ministerstwu Oświecenia Publicznego, w tym 567 szkół utrzymywanych było przez ministerstwo, zaś 220 jedynie nadzorowanych. Ponadto 208 szkół podlegało Ministerstwu Dóbr Państwowych. Jedynie niewielka liczba szkół zorganizowana była w parafiach prawosławnych przy cerkwiach — 158 placówek. Szkół innych wyznań było tylko 32, głównie wyznania rzymskokatolickiego (w guberni kowieńskiej) oraz ewangelicko-augsburskiego i ewangelicko-reformowanego. Oficjalnie nie funkcjonowała ani jedna rzymskokatolicka szkoła parafialna (za wyjątkiem guberni kowieńskiej i nielicznych szkół w guberni wileńskiej). Szczegółowe dane przedstawione są w tabeli (Tab. VII)⁵⁹.

W 1880 roku w Wileńskim Okręgu Naukowym funkcjonowało łącznie 1514 szkół⁶⁰. Okręg wileński ustępował wówczas, pod względem liczby szkół, okręgom moskiewskiemu (3916 szkół), kijowskiemu (3635 szkół), warszawskiemu (2287 szkół) i petersburskiemu (1598 szkół). Liczba szkół początkowych w okręgu wileńskim, w latach siedemdziesiątych XIX w., była prawie identyczna z liczbą szkół w tym okręgu z lat sześćdziesiątych.

⁵⁷ *Ibidem*, nr 205.

⁵⁸ *Ibidem*, nr 173, 174, 199.

⁵⁹ Tabela na podstawie: I. Kornilov, *Po voprosu ob izdanii narodnogo žurnala v Sieviero-Zapadnom Kraje*, „*Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosvieščenia*”, t. CXXXIX, 1868, s. 17.

⁶⁰ *Statističeskij vremennik Rossijskoj Imperii*, Sankt Petersburg 1884, seria III, s. XXXVII–XXXIX.

Tab. VII. Wykaz szkół początkowych pod zarządem 6 dyrekcji szkół ludowych Wileńskiego Okręgu Naukowego w 1867 r.

	Liczba szkół:	Chłopcy:	Dziewczęta:
1. Szkoły parafialne	101	4071	53
2. Żeńskie parafialne	57	—	1574
3. Szkoły lud. (budż. MOP)	567	22435	3030
4. Szkoły lud. (poza budż.)	215	3798	197
5. Żeńskie szk. lud.	5	—	153
6. Szk. gromadzkie	111	3917	124
7. Oddziały szkół grom.	147	2040	344
8. Szkoły lud. (MDP)	208	7329	960
9. Szkoły wyznań obcych	32	706	428
Łącznie	1443	44296	6863
		51159	

W Wileńskim Okręgu Naukowym w 1880 roku kształciło się, we wszystkich rodzajach szkół, 56115 uczniów w wieku od siedmiu do czternastu lat. Na sto dzieci w wieku szkolnym do szkoły uczęszczało średnio dziesięciu chłopców i jedna dziewczynka⁶¹. Można przyjąć, z dużym prawdopodobieństwem, że liczba uczniów w szkołach początkowych okręgu wileńskiego w latach siedemdziesiątych była zbliżona do wielkości z lat sześćdziesiątych. Powyższe dane w pełni obrazują fakt, że tylko nieliczne dzieci miały wówczas możliwość uczenia się w szkole. Świadczą one także o społecznej skali zjawiska analfabetyzmu. Dla porównania w Warszawskim Okręgu Naukowym, w którym sytuacja wyglądała znacznie lepiej, na sto dzieci do szkoły uczęszczało również zaledwie 15 chłopców i siedem dziewczynek. Liczba szkół w imperium rosyjskim, mimo ogromnych nakładów zwłaszcza na szkolnictwo elementarne, w ostatnim dwudziestolecu XIX i początkach XX w., nigdy nie zaspokoiła rosnących potrzeb. Rosja, aż do wybuchu pierwszej wojny światowej i rewolucji, pozostała krajem o zatrważającym odsetku analfabetów. Wileński Okręg Naukowy nie był wyjątkiem od reguły. Wśród okręgów naukowych imperium, pod względem dostępności szkolnictwa, plasował się wcale nie najgorzej. Znacznie gorsza była sytuacja okręgów charkowskiego, odeskiego, kazańskiego i orenburskiego.

W guberniach wileńskiej, grodzieńskiej, mińskiej, kowieńskiej, witebskiej i mohylewskiej zamieszkiwało w interesującym nas okresie (1863 r.) ponad pięć i pół miliona mieszkańców (5 548 505), w tym — według rosyjskich danych oficjalnych — ponad 2 miliony katolików (2 139 991), którzy stanowili niespełna 40% ogółu ludności⁶². Jedna rosyjska szkoła początkowa przypadała więc na 38 45 mieszkańców.

⁶¹ *Ibidem*, s. XL.

⁶² *Statističeskij vremennik Rossijskoj Imperii*, Sankt Petersburg 1884, seria I, s. 4–5.

Zakładając poprawność szacunków dotyczących liczby nielegalnych szkół (500 placówek), jedna nielegalna szkoła przypadała na 4278 mieszkańców wyznania rzymskokatolickiego. Możliwe jest sprawdzenie tego zestawienia dla danych odnoszących się do guberni wileńskiej. W guberni tej ujawniono 145 nielegalnych szkół początkowych, które w 90% były szkołami katolickimi. Gubernię wileńską zamieszkiwało wówczas około 600 tysięcy osób wyznania rzymskokatolickiego. Jedna nielegalna szkoła przypadała więc na około 4150 mieszkańców wyznania rzymskokatolickiego.

Kończąc, można stwierdzić, że liczba nielegalnych szkół była wielkością znaczącą i może być porównywana nawet z liczbą oficjalnie funkcjonujących szkół rosyjskich. Tamowanie ze względów politycznych oddolnych inicjatyw oświatowych potęgowało jedynie skalę zaniedbań w dziedzinie edukacji. Imperialna polityka ówczesnej Rosji wpływała więc w zasadniczy sposób na degradację intelektualną ludności Litwy historycznej. Mimo nakładów na rozwój rosyjskich szkół ludowych dysproporcja pomiędzy guberniami zachodnimi a ówczesną Europą zachodnią nie tylko nie zmniejszała się, lecz nawet powiększała. Tworzenie tajnych szkół było wynikiem świadomych potrzeb ludności. Uprawnionym wydaje się stwierdzenie, że istotną rolę odgrywała tu tradycja edukacyjna i zaszczerpione przez Uniwersytet Wileński, z lat 1803–1832, głębokie przekonanie o pożytku płynącym nie tylko z umiejętności czytania i pisania, ale także z wszelkiej wiedzy. Uderza również fakt, że większość inicjatyw tworzenia nielegalnych szkół wywodziła się z tych kręgów społecznych, które wydawały się być najbardziej zacofane i najmniej świadome roli oświaty, a mianowicie ze stanu chłopskiego.

ANEKS

Wykaz miejscowości Wileńskiego Okręgu Naukowego, w których wykryto nielegalne szkoły w latach 1871–1878. Kancelaria kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego, Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, sygnatura f. 567, opis 26.

Gubernia wileńska			
Miejscowość:	Gmina:	Powiat:	Rok wykrycia:
1	2	3	4
Baturyń	choteńczycka	wilejski	1873
Baturyń	choteńczycka	wilejski	1877
Białolas	—	trocki	1877
Białomiasto	jewlewska	trocki	1877
Białomosza	dzierewieńska	oszmiański	1873

1	2	3	4
Bieciuny	aleksandrowska	trocki	1877
Bielica	—	oszmiański	1876
Bieniaki	siedliska	oszmiański	1877
Bienianiszki	łyntupska	święciany	1877
Bojary	bielicka	lidzki	1877
Borki	holszańska	wilejski	1876
Borkowszczyzna	lebiediewska	wilejski	1877
Brudzinienty	—	lidzki	1877
Budki	—	wilejski	1878
Bukorojstyń	merczeska?	trocki	1876
Bystrzyca	bystrzycka	wileński	1877
Chodunie	choduńska	święciany	1877
Czarne Kowale	—	trocki	1873
Czerniewszczyzna	horodska	wilejski	1877
Dawgi	aleksandrowska	trocki	1877
Demontańce	aleksandrowska	trocki	1877
Dowgiemiszki	dowgiemiszki	święciany	1877
Druja	—	dzisneński	1877
Dukszty	dukszty	wileński	1877
Dusznie	aleksandrowska	trocki	1877
Duszniany	aleksandrowska	trocki	1877
Fedewicze	niestaniszki	święciany	1877
Filipki	krzywicka	wilejski	1874
Filinki	krzywicka	wilejski	1877
Ganulin	hermaniszki	wilejski	1877
Głębokie	głębokie	dzisneński	1877
Golintany	aleksandrowska	trocki	1877
Gryniszki	wysokodworska	trocki	1877
Hajdukany	niedzingowska	trocki	1876
Horszty	holszańska	oszmiański	1877
Hryniewiczyn	parafianowska	wileński	1876
Jasieniszki	smorawieńska	oszmiański	1877
Jewieniki	jewienicka	trocki	1876
Jodki	—	lidzki	1877
Kieńce	—	lidzki	1877
Klewki	siedliska	oszmiański	1877
Kładyszki	linniszki	oszmiański	1877
Kolesiszcze	—	lidzki	1877
Korzeńczany	linniszki	oszmiański	1877
Kozaki	dubiczeska	lidzki	1876

1	2	3	4
Kozorezy	—	lidzki	1877
Kretony	święciańska	święciany	1877
Krupiew	—	lidzki	1876
Kukutiszki	kukutiszki	święciany	1877
Kulnie	siedliska	oszmiański	1876
Kulniszki (Kulniki)	—	wileński	1878
Kuryłowce	dubiczeska	lidzki	1876
Kuty	holomyślska	dzisieński	1877
Lalkowszczyzna (Malkowszczyzna)	—	wilejski	1878
Lebiedewo	—	wilejski	1878
Leonpol	leonpolska	dzisieński	1877
Łazduny	ługomowicka	oszmiański	1873
Łejpuny	—	trocki	1873
Łuczaje	łuczajska	wilejski	1877
Łynginiany	—	święciany	1876
Maćkańce	malecka	wileński	1873
Małe Siołki	—	lidzki	1876
Masmaniki	łyntupska	święciany	1877
Mediuki	mejszagoła	wileński	1877
Michówka	dukszty	wileński	1877
Mieliuny	aleksandrowska	trocki	1877
Mielniki	—	święciany	1878
Mienatoki	—	wileński	1878
Mikołajów	—	oszmiański	1877
Mikołajuńce	—	wileński	1878
Mile	święciańska	święciany	1877
Milejczany	—	trocki	1878
Milućce	siedliska	oszmiański	1877
Miroliszki	kucewicka	oszmiański	1873
Motewicze	—	lidzki	1873
Mromowicze	mromowicze	oszmiański	1877
Muśniki	—	wileński	1878
Myszycza	chomenczycka	wilejski	1877
Naliboki	—	oszmiański	1877
Niemonajuje	aleksandrowska	trocki	1877
Nowoprudce	—	lidzki	1877
Nowy Dwór	dubiczeska	lidzki	1876
Oblizanki	rukońska	wileński	1877

1	2	3	4
Olginiany	woroniany	wileński	1873
Olkienniki	—	trocki	1873
Oszmiana	—	—	1876
Pasieki	—	wileński	1878
Paszkiżki	holszańska	oszmiański	1877
Pietruce	łyntupska	święciany	1877
Pietuchów	—	trocki	1876
Podlaskowszczyzna	dzierewieńska	oszmiański	1873
Pohorodnie	—	lidzki	1877
Porzecze	—	lidzki	1877
Pososzek	—	święciany	1878
Postawy	postawy	dzisneński	1877
Poszełońce	—	lidzki	1878
Powierciany	aleksandrowska	wileński	1876
Pórzecze	—	trocki	1873
Puszkarnia	—	trocki	1873
Puzyry	wołkocka	wilejski	1877
Radoszkowice	dukszty	wileński	1877
Rodziewiczze	wojstomska	wileński	1878
Rutańce	inturska	wileński	1877
Sadowa	krońska?	trocki	1876
Sieniawszczyzna	siedliska	oszmiański	1877
Skiedycze	dubiczeska	lidzki	1876
Skorochoy	—	święciański	1878
Smorgonie	smorgonie	oszmiański	1876
Smorgonie	smorgonie	oszmiański	1878
Solsk	solska	oszmiański	1873
Staryń	—	oszmiański	1876
Steczenie	liniszki	oszmiański	1877
Stokliszki	—	trocki	1877
Strzyżyn	krajska	wilejski	1876
Sudacze	krzywicka	wilejski	1877
Suszków	—	wileński	1876
Sydobrynie	giedrojcka	wileński	1873
Szaterniki	rukoińska	wileński	1877
Szawolniki	siedliska	oszmiański	1877
Szczerbiszki	łyntupska	święciany	1877
Szczuczyn	—	lidzki	1873
Szestaki	ilińska	wileński	1872
Szpengleniki	—	trocki	1873

1	2	3	4
Szyrwinie	—	oszmiański	1873
Szyrwinty	—	wileński	1877
Świrany (Świraki)	—	święciany	1878
Tataryszki	wysokodworska	trocki	1877
Wilno	—	—	1871
Wilno	—	—	1876
Wilno	—	—	1877
Wiszniew	—	oszmiański	1877
Zaborce	sytska	wilejski	1876
Zabrodzie	dzierewieńska	oszmiański	1873
Zydańce	aleksandrowska	trocki	1877
Żyżmie	—	oszmiański	1873
Żyżmory	—	trocki	1877
Żyżmory	—	trocki	1878
Gubernia grodzieńska:			
Adrianki	aleksińska	bielski	1876
Belczyn	kryplańska	białostocki	1876
Brezin	kryplańska	białostocki	1876
Czachce	michałowska	prużański	1876
Dasze	—	bielski	1878
Dzięciołów	jaświlska	białostocki	1876
Jakubowo	malaszewska	bielski	1876
Kalinówka			
Królewska	—	białostocki	1876
Kamionki	obrubnicka	białostocki	1876
Karpowicze	jaświlska	białostocki	1876
Klewianka	jaświlska	białostocki	1876
Kraszkówka	prytulańska	białostocki	1876
Krecze	jaświlska	białostocki	1876
Kulesz Kosówka	prytulańska	białostocki	1876
Mategin	jaświlska	białostocki	1876
Smugorówka	jaświlska	białostocki	1876
Weliamówka	prytulańska	białostocki	1876
Wójtowiec	obrubnicka	białostocki	1876
Zabiela	jaświlska	białostocki	1876
Gubernia mińska:			
Borysów	borysowska	borysowski	1877
Dokszyce	—	miński	1876

1	2	3	4
Jurewicze	—	rzeczycki	1876
Kiejdany	—	miński	1876
Kołby	—	piński	1876
Kożuszki	—	ślucki	1877
Lucynka	parszajska	miński	1876
Mała Mołodź	jurewska	borysowski	1876
Mińsk	mińska	miński	1877
Pińsk	pińska	piński	1876
Śluck	—	ślucki	1876
Szostaki	tyszkiewiczze	ślucki	1876
Gubernia kowieńska:			
Abele	—	nowoaleksan- drowski	1877
Giedrzmy	—	telszewski	1877
Kozaczyń (Kozaczyzna)	—	nowoaleksan- drowski	1877
Łukoszajce	—	szawelski	1877
Manisiuny	kudrowska	poniewieski	1877
Możejkany	pokroiska	poniewieski	1877
Poniemuń	—	nowoaleksan- drowska	1877
Rukujże	—	szawelski	1876
Szawle	szawelska	szawelski	1877
Szkudy	—	telszewski	1877
Szyksznie	—	rosieński	1877
Trawlany	—	szawelski	1877
Taurogi	—	nowoaleksan- drowski	1877
Taurogi	—	nowoaleksan- drowski	1875
Uźbradyszki	siadlska	telszewski	1877